

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Ένα αυτόγραφο σημείωμα του Νικηφόρου
Θεοτόκη από τη Λειψία

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.141](https://doi.org/10.12681/er.141)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (2011). Ένα αυτόγραφο σημείωμα του Νικηφόρου Θεοτόκη από τη Λειψία. *The Gleaner*, 28, 362–367. <https://doi.org/10.12681/er.141>

ΕΝΑ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΘΕΟΤΟΚΗ ΑΠΟ ΤΗ ΛΕΙΨΙΑ

ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΤΟ ΟΤΙ ΣΤΗ ΛΕΙΨΙΑ είχε ζήσει και δράσει ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800), σημαντικός ὀρθόδοξος κληρικός και ἐξέχουσα μορφή τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων τὸν 18ο αἰώνα. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες πὺν ἔχουμε συνάγεται ὅτι ὁ Θεοτόκης εἶχε βρεθεῖ δύο φορές στὴ Λειψία, τὴν πρώτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1765 καὶ 1766, καὶ τὴ δεύτερη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1769 καὶ 1773. Τὶς περιόδους αὐτὲς ὁ Θεοτόκης ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴ συγγραφή καὶ ἐκτύπωση διαφόρων ἔργων του,¹ δεδομένου ὅτι ἡ Λειψία ἀποτελοῦσε, μεταξὺ ἄλλων, σημαντικό κέντρο βιβλίου στὸν τότε εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Στὴν πόλη αὐτὴ εἶχε διαμείνει ἐπίσης τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ (1764-1771) ὁ φίλος καὶ συνοδοιπόρος του Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ἐνῶ ἀργότερα καὶ οἱ δύο μετέβησαν στὴ Ρωσία, ὅπου ἔζησαν μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους. Ἐπανελλημμένα ἔχει δὲ τονισθεῖ ὅτι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τῶν δύο αὐτῶν λογίων στὸν γερμανικὸ χῶρο ἀπομένουν ἀκόμη ἐλάχιστες καὶ ἀποσπασματικές.²

Στὸ παρὸν παρασχόλημα θὰ παρουσιάσουμε ἓνα ψῆγμα ἀπὸ τὶς συγγραφικὲς καὶ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες καὶ ἐπαφὲς τοῦ Θεοτόκη στὴ Λειψία. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ ἓνα αὐτόγραφο σημείωμά του στὰ λατινικά, τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται σὲ κάποιον ἄγνωστο καὶ μὴ κατονομαζόμενο πρόσωπο, πιθανότατα μᾶλλον σὲ κάποιον ἐκδότη του. Τὸ σημείωμα διασώζεται σήμερα στὴ «Συλλογὴ Härtel» (Sammlung Härtel – Signatur: Slg Härtel: Theotoki, Nicephorus) τῆς Staatsbibliothek zu Berlin (Preussischer Kulturbesitz), ἡ ὁποία ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὴν ἐν λόγω βιβλιοθήκη τὸ 1969. Πρόκειται γιὰ περισσότερα ἀπὸ 1400 ἔγγραφα τοῦ ἐκδότη Hermann Härtel (1803-1875) ἀπὸ τὴ Λειψία, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου καὶ τὴ συλλογὴ αὐτογράφων κειμένων διαφόρων προσώπων, μὲ ἔμφαση κυρίως στὴ γερμανικὴ ποίηση, τὴν τέχνη, τὴ μουσικὴ καὶ τὶς ἐπιστῆμες. Τὸ αὐτόγραφο σημείωμα τοῦ Θεοτόκη εἶναι γραμμένο στὴ μία ὄψη ἐνὸς φύλλου διαστάσεων

1. Βλ. σχετικὰ Vasilios N. Makrides, «Nicéphore Théotokès», στὸ Carmelo Giuseppe Conticello / Vassa Conticello (ἐπιμ.), *La théologie byzantine et sa tradition*, τ. 2 (XIIIe - XIXe s.), Turnhout 2002, σ. 849-903.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ Vasilios N. Makrides, «Evgenios Voulgaris und Halle», στὸ Anna Briskina-Müller / Armenuhi Drost-Abgarjan / Axel Meißner (ἐκδ.), *Logos im Dialogos. Auf der Suche nach der Orthodoxie. Gedenkschrift für Hermann Goltz (1946-2010)*, Münster / Berlin 2011, σ. 137-144.

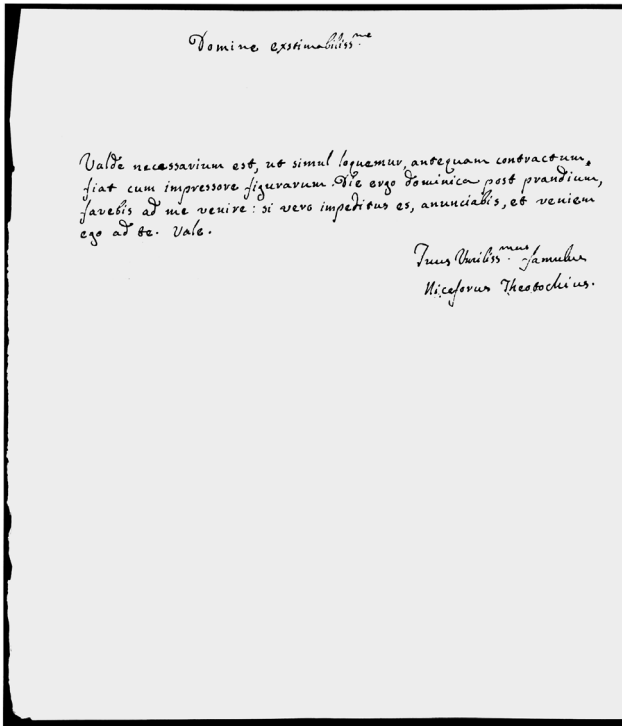
25,8x21,5 ἑκατοστῶν. Ἡ πίσω ὀψη τοῦ φύλλου εἶναι λευκή. Τὸ σημεῖωμα διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, εἶναι γενικὰ εὐανάγνωστο καὶ ἔχει ὡς ἀκολούθως (βλ. καὶ τὸ πανομοιότυπο τοῦ σημειώματος):

[φ. 1r]

Domine exstimabiliss[im]e

| *Valde necessarium est, ut simul loquemur, antequam contractum, | fiat cum impressore figurarum. Die ergo dominica post prandium, | favebis ad me venire: si vero impeditus es, annunciabis, et veniem | ego ad te. Vale.*

*Tuus Uniciss[im]us famulus
Niceforus Theotochius.*

Πανομοιότυπο τοῦ σημειώματος τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη
Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin –
Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung

Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ ἔκανε τότε ὁ Θεοτόκης γιὰ τὴν ἔκδοση κάποιου ἔργου του καὶ ἀποκαλύπτει τὴν οἰκειότητα τὴν ὁποία εἶχε ἀναπτύξει μὲ τὸν γερμανὸ ἐκδότη του. Συγκεκριμένα γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ συναντηθοῦν καὶ νὰ συζητήσουν διάφορες λεπτομέρειες τῆς ἔκδοσης καὶ μάλιστα πρὶν νὰ γίνει τὸ συμβόλαιο μὲ τὸν ἐκτυπωτὴ τῶν σχημάτων. Εἶναι λοιπὸν βέβαιο ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἔργο τοῦ Θεοτόκη περιελάμβανε καὶ διάφορα σχήματα. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ Λειψία τότε τὸ μόνον ποὺ περιεῖχε πολλοὺς πίνακες μὲ μεγάλη ποικιλία διαφόρων σχημάτων στὸ τέλος καὶ τῶν δύο τόμων ἦταν τὸ ἔργο του *Στοιχεῖα Φυσικῆς* (τ. 1, 1766, τ. 2, 1767), πράγμα φυσικὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖο ἐξαιτίας τοῦ φυσικο-επιστημονικοῦ του περιεχομένου. Ὁ σχεδιασμὸς καὶ ἡ ἐκτύπωση τῶν σχημάτων αὐτῶν ἀπαιτοῦσε προφανῶς ἐπιπλέον ἐργασία καὶ προσοχή, γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἦταν λοιπὸν ἀναγκαῖα ἡ συνάντηση τοῦ Θεοτόκη μὲ τὸν ἐκδότη του.

Μὲ μεγάλη βεβαιότητα ἐπρόκειτο γιὰ τὸ παραπάνω ἔργο καὶ ἐπομένως ἀναφερόμαστε στὴν πρώτη περίοδο τῆς παραμονῆς τοῦ Θεοτόκη στὴ Λειψία. Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ ἐν λόγῳ ἐκδότης; Ὡς γνωστὸν, τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς* τυπώθηκαν στὴν τυπογραφία τοῦ «Βρειτκόπφ». Συνεπῶς, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὴν τυπογραφία καὶ τὸν ὁμώνυμο ἐκδοτικὸ οἶκο στὴ Λειψία, ὁ ὁποῖος εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1719 ἀπὸ τὸν Bernhard Christoph Breitkopf (1695-1777) καὶ εἶχε ἀποκτήσει σύντομα πολὺ καλὴ φήμη σὲ ὅλο τὸν γερμανόφωνο χῶρο. Ἀργότερα ἐργάστηκε, ἀρχικὰ στὴν τυπογραφία ἀπὸ τὸ 1745 καὶ μετέπειτα στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο ἀπὸ τὸ 1762, ὁ γιὸς του Johann Gottlob Immanuel Breitkopf (1719-1794), ὁ ἐπονομαζόμενος «δεύτερος Gutenberg», ὁ ὁποῖος τὸν ἀνέδειξε ἀκόμη περισσότερο, ἰδίως δὲ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ νέων τυπογραφικῶν στοιχείων γιὰ τὴν ἐκτύπωση γερμανικῶν (Breitkopf-Fraktur) καὶ ξενόγλωσσων χαρακτῆρων καὶ μὲ τὴ συμβολὴ του στὴν ἀναμόρφωση τοῦ συστήματος ἐκτύπωσης κειμένων μὲ μουσικὲς νότες (Musiknotensatz). Ἐπίσης, εἶχε προβεῖ στὴν ἔκδοση τῶν μουσικῶν ἔργων τῶν σημαντικότερων συνθετῶν τοῦ γερμανόφωνου χώρου τότε.³ Σὲ ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς Breitkopf ἀπευθύνθηκε τὸ παραπάνω σημεῖωμα τοῦ Θεοτόκη, πιθανότατα ὅμως πρόκειται γιὰ τὸν Johann Gottlob Immanuel Breitkopf. Ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ σημεῖωμα δείχνει ἀρκετὰ μεγάλη οἰκειότητα μεταξὺ τοῦ Θεοτόκη καὶ τοῦ J. G. I. Breitkopf, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴ φήμη ἑνὸς λογίου, προσηνοῦς καὶ φιλόξενου ἀνδρός. Σχετικὲς πληροφορίες παραδίδει μεταξὺ ἄλλων

3. Βλ. σχετικὰ Hans-Martin Pleßke, «Die Innovationen des Johann Gottlob Immanuel Breitkopf», στὸ Andreas Herzog (ἐκδ.), *Das literarische Leipzig. Kulturhistorisches Mosaik einer Buchstadt*, Leipzig 1995, σ. 108-109.

καὶ ὁ Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) στὸ 8ο βιβλίο τοῦ ἔργου του *Dichtung und Wahrheit*, ὁ ὁποῖος εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένεια Breitkopf στὴ Λειψία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1765 καὶ 1768.⁴ Σύμφωνα μὲ τὸ σημείωμα, ὁ Θεοτόκης μάλιστα καλοῦσε τὸν Breitkopf νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ στὸ σπίτι του τὴν Κυριακὴ μετὰ τὸ γεῦμα. Προφανῶς ὁ Θεοτόκης ἐννοοῦσε τὸ «Σπίτι τῶν Ἑλλήνων» (Griechenhaus) στὴν ὁδὸ Katharinenstrasse 4 (παλαιότερα ἀναφερόμενο μὲ ἀριθμὸ 390), δίπλα στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς πόλης. Στὸ σπίτι αὐτὸ διέμεναν ἀνέκαθεν πολλοὶ Ἕλληνες καὶ Βαλκάνιοι γενικὰ τότε στὴ Λειψία, μεταξὺ ἄλλων δὲ καὶ ὁ Βούλγαρος. Ἐκεῖ βρισκόταν ἐπίσης μία μικρὴ ὀρθόδοξη ἐκκλησία στὸν δεῦτερο ὄροφο τοῦ κτιρίου. Ἄν δὲ ὁ Breitkopf ἐμποδιζόταν γιὰ κάποιον λόγο νὰ τὸ κάνει, τότε θὰ μπορούσε νὰ τὸν εἰδοποιήσει σχετικὰ καὶ ὁ Θεοτόκης θὰ τὸν ἐπισκεπτόταν ὁ ἴδιος. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ κατοικία καὶ τὸ τυπογραφεῖο τῆς οἰκογένειας Breitkopf στεγαζόταν στὸ κτίριο Haus zum Goldenen Bären (στὴν ὁδὸ τότε Alter Neumarkt μὲ ἀριθμὸ 674, ἀργότερα Universitätsstrasse 11), ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1765 καὶ μετὰ ὁ Johann Gottlob Immanuel Breitkopf εἶχε μετακομίσει στὸ κτίριο Haus zum Silbernen Bären (στὴν ὁδὸ τότε Alter Neumarkt μὲ ἀριθμὸ 660, ἀργότερα Universitätsstrasse 18-20), ὅπου στεγάστηκε πάλι ἡ τυπογραφία του.⁵ Τὸ οἰκόσημο μὲ τὴν ἄρκτο (Bär) ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιχείρησης τῶν Breitkopf.⁶ Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν κατοικιῶν τοῦ Θεοτόκη καὶ τοῦ Breitkopf στὸ κέντρο τῆς Λειψίας ἦταν στὴν οὐσία πολὺ μικρὴ.

Πῶς κατέληξε ὅμως τὸ σημείωμα αὐτὸ στὴν παραπάνω συλλογὴ τοῦ Hermann Härtel, ὁ ὁποῖος ἔζησε ἀργότερα καὶ δὴ τὸν 19ο αἰώνα; Ἡ ἐξήγηση φαντάζει ἀρκετὰ ἀπλή καὶ εὐλογη. Ὅταν τὸ 1794 ἀπεβίωσε ὁ Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου ὁ γιός του Christoph Gottlob Breitkopf (1750-1800). Ἐξαιτίας ὁμοῦς οἰκονομικῶν προβλημάτων ἀναγκάστηκε νὰ συνεργασεῖ ἀπὸ τὸ 1795 καὶ μετὰ μὲ τὸν Gottfried Christoph Härtel (1763-1827). Τοιοῦτοτρόπως, ἰδρύθηκε μία ἐταιρεία, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸ 1796 καὶ μετὰ εἶναι γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασίαν «Breitkopf & Härtel». Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Christoph Gottlob Breitkopf τὸ 1800, ὁ Härtel ἀνέλαβε ὀλοκληρωτικὰ τὴ διεύθυνση τοῦ οἴκου, ὁ ὁποῖος καὶ διακρίθηκε ἀκόμη περισσότερο ἐξαιτίας τῶν μουσικῶν του ἐκδόσεων καὶ τῶν συνεργασιῶν του μὲ ἐπιφανεῖς συνθέτες.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 109.

5. Βλ. Sabine Knopf / Volker Titel, *Der Leipziger Gutenbergweg. Geschichte und Topographie einer Buchstadt*, Beucha 2001, σ. 75-80· Ansgar Bach (unter Mitarbeit von Susanne Zwiener), *Literarisches Leipzig. 80 Dichter, Gelehrte und Verleger - Wohnorte, Wirken und Werke*, Berlin 2011, σ. 9-10.

6. Βλ. Sabine Knopf, *Die Buchstadt Leipzig. Mythos und Symbole*, Beucha 2008, σ. 22-23.

Τὸ 1832 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ οἴκου ὁ νεότερος γιὸς του, Raymund Härtel (1810-1888), ὁ ὁποῖος συνέχισε τὴ μεγάλη αὐτὴ ἐκδοτικὴ παράδοση. Τὸ 1835 εἰσῆλθε στὴ διεύθυνση τοῦ οἴκου καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Raymund, Hermann Härtel (1803-1875), ὁ ὁποῖος μᾶς ἐνδιαφέρει ἐν προκειμένῳ. Συνοπτικὰ πρόκειται γιὰ ἕναν φημισμένο ἐκδοτικὸ οἶκο, ἰδίως στὸ χῶρο τῆς μουσικῆς, ὁ ὁποῖος ὑφίσταται μέχρι σήμερα.⁷ Μὲ βάση τὰ παραπάνω, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Hermann Härtel νὰ δημιούργησε μιὰ συλλογὴ μὲ ἐπιλεγμένα ἔγγραφα ἀπὸ τὸ πλούσιο ἀρχεῖο τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ οἴκου καὶ ἔτσι νὰ κατέληξε τελικὰ τὸ ἐν λόγω σημεῖωμα τοῦ Θεοτόκη στὴν ἀνωτέρω συλλογὴ του.

Ἀπὸ τὸ παραπάνω σημεῖωμα συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Θεοτόκης εἶχε καταφέρει νὰ ἀναπτύξει πολλὲς σχέσεις στὴ Λειψία καὶ δὴ στὸν ἐκδοτικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς παραμονῆς του ἐκεῖ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔπαιξε ρόλο καὶ ἡ ἤδη ὑπάρχουσα στὴ Λειψία ἑλληνικὴ κοινότητα καὶ δὴ ὁ ἰατροφιλόσοφος Θωμᾶς Μανδακάσης (1709-1796) ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναγορευθεῖ διδάκτορας τῆς ἰατρικῆς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Λειψίας τὸ 1757 καὶ ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε καὶ ἀνέλαβε τὰ ἔξοδα ἐκτύπωσης τοῦ ἔργου *Στοιχεῖα Φυσικῆς*. Τὸ ἴδιο δὲ εἶχε κάνει καὶ γιὰ τὴ *Λογικὴ* τοῦ Βούλγαρη, ἡ ὁποία εἶχε τυπωθεῖ τὸ 1766 ἐπίσης στὴν τυπογραφία τοῦ Breitkopf. Ὁ Θεοτόκης μάλιστα μνημονεῖ πολὺ ἐπαινετικὰ τὸν Μανδακάση στὸν πρόλογο πρὸς τὸν ἀναγνώστη στὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς* (τ. 1, χ.ἀ., «Τῷ ἐντευξομένῳ»), ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων προτερημάτων του, ἔχαιρε ἐκτιμήσεως ἀνάμεσα στοὺς Γερμανοὺς τῆς πόλης («καὶ αὐτοῖς τοῖς ἀλλογενέσιν αἰδέσιμος»), ὥστε τοῦ εἶχε ἐπιτραπεῖ ἡ ἄσκηση τῆς ἰατρικῆς («ἐλευθέρως τὴν θεραπευτικὴν μετεἶναι ἐπέτρεψεν»). Μάλιστα ὁ Μανδακάσης εἶχε προηγουμένως ἐκδώσει στὸν J. G. I. Breitkopf ὀρισμένα δικὰ του ἔργα, ὅπως τὸ *Σύνταγμα περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὀρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων* [...] (1760) καὶ τὴν *Φυλλάδα* (1761). Ἐπομένως, φαίνεται ὅτι ὁ Μανδακάσης γινώριζε ἤδη πολὺ καλὰ τὸν συγκεκριμένο ἐκδότη. Μὲ τὴ μεσολάβησή του λοιπὸν ἀπέκτησαν μᾶλλον ὁ Θεοτόκης καὶ ὁ Βούλγαρης ἀργότερα πρόσβαση πρὸς τὸν Breitkopf γιὰ νὰ ἐκδώσουν τὰ δικὰ τους ἔργα. Συγκεκριμένα ὁ Θεοτόκης ἐξέδωσε στὸν Breitkopf τὰ ἔργα του *Λόγοι εἰς τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστήν* (1766), τὸ *Πόνημα χρυσοῦν Σαμουὴλ Ραββὶ τοῦ Ἰουδαίου ἐξελέγχον τὴν τῶν Ἰουδαίων πλάνην* (1769), *Τὰ εὐρεθέντα ἀσκητικὰ τοῦ Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου* (1770), καθὼς καὶ τὴ διτομὴ *Σειρὰ ἐνὸς καὶ πενήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασι-*

7. Βλ. σχετικὰ Hans-Martin Pleßke, «Breitkopf & Härtel», στὸ Helmut Bähring / Kurt Rüdiger, *Lexikon Buchstadt Leipzig. Von den Anfängen bis zum Jahr 1900*, Taucha 2008, σ. 40-43. Βλ. ἐπίσης τίς ἱστοσελίδες <http://www.breitkopf.de> καὶ <http://www.breitkopf.com>.

λειῶν (1772 καὶ 1773). Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐκδοθέντων ἔργων τοῦ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς καλῆς συνεργασίας καὶ τῶν σχέσεων ἐμπιστοσύνης μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἰσχύει ἡ παλαιότερα διατυπωθεῖσα ἄποψη ὅτι οἱ ἐν λόγω Ἕλληνες λόγιοι δὲν εἶχαν βασικά ἐπαφὲς μὲ τὸν εὐρύτερο γερμανικὸ τους περίγυρο στὴ Λειψία, παραμένοντας τοιοῦτοτρόπως περισσύτερο κλεισμένοι στὸν δικό τους ἑλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο κύκλο.⁸ Ἄν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὰ ποικίλα τους ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς σχετικὲς τους δραστηριότητες, μία τέτοια ὑπόθεση φαντάζει ἀπίθανη. Γιὰ παράδειγμα, γνωρίζουμε ὅτι τόσο ὁ Θεοτόκης ὅσο καὶ ὁ Βούλγαρης εἶχαν στενὲς σχέσεις μὲ τὸν ἑλληνιστὴ, ἀραβολόγο καὶ βυζαντινολόγο καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Λειψίας Johann Jacob Reiske (1716-1774), ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε συντάξει στὰ λατινικὰ μία ἐκτενὴ καὶ ἐγκωμιστικὴ ἀφιέρωση γιὰ τὸν Θεοτόκη στὴν ἀρχὴ ἑνὸς βιβλίου του.⁹ Τὸ παραπάνω σημείωμα ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιπλέον μικρὸ, ἀλλὰ ἀπτόδειγμα αὐτῶν τῶν στενῶν προσωπικῶν σχέσεων τοῦ Θεοτόκη μὲ διάφορα πρόσωπα στὴ Λειψία, οἱ ὁποῖες ἀπλῶς παραμένουν ἀκόμη ἄγνωστες στὸν μεγαλύτερο βαθμὸ καὶ ἐπομένως ἀξίζει νὰ διερευνηθοῦν περαιτέρω.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

8. Pβ. Günther S. Henrich, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ Λιψία», στὸ Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη (ἐπιμ.), *Εὐγένιος Βούλγαρης – Ὁ ἄνδρας καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 2009, σ. 77-88, ἐδῶ σ. 84.

9. Βλ. Vasilios N. Makrides, «Nicéphore Théotokès», ὁ.π., σ. 867.